

Urszula Kowalczuk

O potrzebie powrotu do źródeł¹

Przygotowana przez Tadeusza Budrewicza i Tomasza Sobieraja książka *W sprawie przełomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, wydana jako tom piąty poznańskiej serii „Polemika Krytycznoliteracka w Polsce” pod redakcją Sylwii Panek, to powrót do spraw fundamentalnych – ważnych nie tylko jako epizod biografii intelektualnej pokolenia pozytywistów, lecz także jako świadectwo przeformułowywania się XIX-wiecznego dyskursu społecznego i kulturowego po powstaniu styczniowym. W kulturowe i historycznoliterackie znaczenie *Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu* Piotra Chmielowskiego nikt nie może dziś wątpić, a toczące się wokół niego spory niewątpliwie potwierdzały rangę tej pierwszej w pokoleniu pozytywistów próby syntezy. Jak trafnie piszą Budrewicz i Sobieraj w *Rozprawie wstępnej* do antologii, wydanej w 1881 r. w Wilnie (w wydawnictwie Elizy

1 Recenzja książki Tadeusza Budrewicza i Tomasza Sobieraja *W sprawie przełomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*.

Orzeszkowej) *Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu* to książka będąca

lustrem, w którym różne grupy mogły się przejrzeć i zdać sobie sprawę z tego, jak są postrzegane, co i jak zrobiły po zmianach politycznych w ostatnich latach, jakie jest ich miejsce na mapie aktualnych potrzeb narodu. [Budrewicz, Sobieraj 2015: 45]

Trzeba się zarazem z nimi zgodzić, że choć doceniano znaczenie generacyjne dzieła,

Za słabo podkreślano dotąd fakt, iż *Zarys...* był pierwszą tak wszechstronną próbą samooceny inteligencji polskiej. Bo nie o samą literaturę w nim chodziło, lecz o nakreślenie kanonu zadań inteligencji jako ogniwa pośredniego między światem „kapitału a pracy”. [Budrewicz, Sobieraj 2015: 45; zob. Warzeńca-Zalewska 1978; Markiewicz 1994; Sztachelska 1999; Sobieraj 2011; Płachecki 2009]

W tomie przypomniane zostały zarówno teksty dobrze znane – na przykład *Atak lekkiej kawalerii* Aleksandra Świętochowskiego, *O literaturze polskiej z ostatniego szesnastolecia (Ocena pracy Dra Piotra Chmielowskiego)* Antoniego Gustawa Bema czy *Przedmowa Chmielowskiego do Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat dwudziestu* – jak i takie, po które historycy literatury sięgają rzadziej. Zbiór wzajemnie się oświetlających wypowiedzi krytycznych i publicystycznych, dokumentujących aprobatę bądź różne pod względem intensywności i motywacji przykłady nastawienia polemicznego jest interesujący i bogaty. Ich autorzy to, oprócz wymienionych wyżej, Adam Goraj (Breza), Adam Brzoza, Józef Kotarbiński, Ludwik Dębicki, Karol Waliszewski, Henryk Sienkiewicz, Teodor Tomasz Jeż, Eliza Orzeszkowa. Prace włączane do obiegu komunikacyjnego na łamach „Kuriera Warszawskiego”, „Nowin”, „Prawdy”, „Czasu”, „Wieku”, „Gazety Polskiej”, „Biblioteki Warszawskiej” (tekst anonimowy) czy (jak w przypadku Goraja i Jeża) osobnej broszury stanowią interesujący zapis prowadzonej z różnych pozycji światopoglądowych i mentalnych lektury

Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu, a także w nie mniej interesujący sposób odsłaniają napięcia między „postępowym” a „konserwatywnym” podejściem do społeczno-kulturowej i politycznej rzeczywistości oraz linie światopoglądowych podziałów zarówno wewnątrz „obozu” pozytywistów (np. na to, co radykalne i umiarkowane), jak i poza nim. Można tu odnaleźć równie wiele potwierdzeń ówczesnych stereotypów, co nieoczywistości. Trzeba dodać, że złożoność obrazu dopełniają przywoływane bądź odnotowywane w *Rozprawie wstępnej* opinie Henryka Elzenberga, Jana Abczyńskiego, Bronisława Rejchmana czy Bronisława Chlebowskiego. Decyzja o zamieszczeniu w antologii najważniejszych i najwyrazistszych tekstów wydaje się zasadna, bo pozwala koncentrować uwagę czytelników i badaczy na węzłowych kwestiach wielowątkowej dyskusji, nie zaciemniając jej zawłości redundancją powtarzalnych treści, niemożliwą do uniknięcia przy uwzględnianiu wypowiedzi o mniejszej randze intelektualnej i komunikacyjnej.

Autorzy książki zadbali o to, by dać czytelnikowi materiał do samodzielnych lektur i analiz, rzetelnie opracowany pod względem merytorycznym (zdarzają się zaś przeoczenia korektowe). Rzeczone, nierozbudowane przesadnie, przypisy sprawnie porządkują historycznoliteracką i historycznokulturową wiedzę, mogąc dobrze służyć także początkującym badaczom epoki czy studentom. Ich funkcjonalność doskonale widać na przykład w tekście Goraja. Autorzy zadali tu sobie trud przytaczania stosownych fragmentów *Zarysu...*, do których odnosi się napastliwy polemista, ułatwiając w ten sposób i śledzenie problemowych niuansów sporu, i rekonstruowanie mechanizmów lektury oraz zniekształceń tekstu. Jasnymi regułami rządzi się też *Rozprawa wstępna* poprzedzająca antologię. Budrewicz i Sobieraj zaproponowali w niej własną lekturę przedrukowywanych tekstów, włączając je w krąg innych wypowiedzi kontekstowo blisko związanych z omawianą polemiką, nakreślili jej najważniejsze wątki problemowe i momenty wyznaczające jej dynamikę. Nie przytłoczyli jednak popisem erudycji, nie zamknęli innych możliwości porządkowania zagadnień, nie narzucili zamkniętej listy badawczych priorytetów, choć już w tytule tomu wyakcentowali problematykę przełomu.

Kolejność omawianych przez nich tekstów jest zresztą różna od tej, jaką mają one w antologii, co odczytuję właśnie jako otwieranie pola dla rozmaitych lektur i analiz. Nie ingerowano także zbyt głęboko w teksty XIX-wieczne, które poddano tylko „lekkiej modernizacji ortograficznej” [Budrewicz, Sobieraj 2015: 48].

Wnikliwie przeczytane i kompetentnie skomentowane w *Rozprawie wstępnej* teksty zostały zestawione ze sobą problemowo i konfiguracyjnie, a nie tylko katalogowo. Pozwoliło to autorom zarysować szeroką panoramę sporów światopoglądowych, a zarazem wnikać bardzo głęboko w ich podglebie ideowe i metodologiczne, a ponadto rzetelnie zrekonstruować uwarunkowania sytuacyjne (uwzględniono tu kwestie tak różne, jak śmierć w zamachu cara Aleksandra II, kandydatura Chmielowskiego na stanowisko profesora katedry literatury polskiej na Uniwersytecie Warszawskim, projekty wydawnicze Orzeszkowej, przemiany praktyk czasopiśmienniczych). Warto też odnotować, że funkcjonalnie zostały przez autorów antologii wyzyskane prace Karola Krzewskiego, zasługujące niewątpliwie na przypomnienie ze względu na podjęte przez niego próby syntetyzowania wniosków płynących z lektury pracy Chmielowskiego i wypowiedzi jego adwersarzy [zob. Krzewski 1936, 1937].

Przywołując teksty o charakterze aprobatywnym, dialogicznym, polemicznym czy wręcz napastliwym, autorzy uwzględnili zarówno odmienność postaw uczestników społecznej debaty wokół *Zarysu...* (np. radykalni i umiarkowani pozytywiści, konserwatyści), jak i ich motywacje (merytoryczne i ambicjonalne) czy charakter zaangażowania (intelektualny i emocjonalny). Szczególnie cenne wydaje się sugestywne zarysowanie roli najgorliwszego oponenta Chmielowskiego i poświęcenie mu osobnej części wstępu – *Casus Adam Goraj (Breza)* – bo wciąż jest on za słabo znany, nawet historykom literatury. Jest to tym ważniejsze, że – jak udowodnili autorzy antologii – Goraj, współpracownik „Kuriera Warszawskiego”, zapoczątkował styl odbioru *Zarysu...* prezentowany później przez wszystkich konserwatywnych komentatorów Chmielowskiego. Wydaje się wręcz, że o samym Goraju można było powiedzieć nawet więcej, ale być może zachwiałoby to proporcje wstępu. Pożytki poznawcze przynosi też wyróżnie-

nie kolejnych etapów sporu i ich specyfiki (uwzględniającej poza polaryzacją sądów także indywidualną bądź zbiorową optykę). Dynamikę odtworzonego przez Budrewicza i Sobieraja wielogłosu ustalają przede wszystkim typy reakcji na tekst Chmielowskiego, a także nawiązania, odpowiedzi i polemiki w obrębie ukształtowanej wokół niego „konstelacji” (określenie Michała Głowińskiego [1997]) krytycznej. Takie postępowanie pozwala odsłonić swobodną wielopoziomowość polemiki, co ma znaczenie nie tylko dla ukazywania złożoności komunikacji społecznej – ważne jest też w kontekście serii, w którą przygotowany tom się wpisuje. Książka przypomina, że jednym z przedmiotów dyskusji był spór („starej” i „młodej” prasy). Odnosząca się do niego polemika uaktywniała kolejnych dyskutantów, ci z kolei wymieniali racje niekiedy jakby ponad tekstem Chmielowskiego, a więc nie tylko w związku z kwestiami wyeksponowanymi przez niego w *Zarysie...* Dzięki temu można śledzić mechanizmy aktywizowania żywiołu polemicznego debat społecznych. W tej rekonstruowanej całości nie mogło, rzecz jasna, zabraknąć samego autora *Zarysu...* Dobrze się zatem stało, że w tomie została uwzględniona reakcja Chmielowskiego na stawiane przez krytyków zarzuty, choć we wstępie zarysowano ją tylko skrótowo. Myślę, że można było stanowisko tego krytyka bardziej wyeksponować.

Jak przekonująco pokazali autorzy antologii, spór wokół książki Chmielowskiego odsłaniał jej zalety, wady, niewykorzystany potencjał. Także jednak – autonomizował poniekąd najważniejsze kwestie podejmowane przez autora *Zarysu...*, prowokował do ponownego ich przemyślenia. Powstające w polemicznym ferworze teksty odsłaniają mapę stanowisk światopoglądowych na początku ósmej dekady, przemiany wewnętrzne w obrębie formacji pozytywistycznej, bilans popowstaniowych dokonań, poziom świadomości w zakresie metodologicznych możliwości opisu literatury i kultury kształtowanych w różnych – z racji zaborów – warunkach politycznych. Ponawiane są w nich pytania o: formacyjny charakter Szkoły Głównej; znaczenie kampanii publicystycznej „Przeglądu Tygodniowego”; faktyczny i symboliczny wymiar walki „młodych” ze „starymi”, jej zakres i konsekwencje; relacje między stanowiskiem radykalnym a konserwatywnym;

społeczną i kulturotwórczą rolę tendencji postępowych. A dodać do tego należy choćby dywagacje na temat hierarchii autorów (np. miejsca Józefa Ignacego Kraszewskiego w polskiej literaturze), oceny jakości ruchu intelektualnego po powstaniu styczniowym (dziennikarsko-publicystyczne ożywienie czy poważna debata), kulturotwórczej wartości ciągłości i zmiany².

Spór o *Zarys...*, co udało się trafnie sformułować i udowodnić twórcom antologii, nie wyczerpywał się zatem w recenzyjnych schematach „za” i „przeciw”, lecz przeradzał się w dyskusję o adekwatnych wobec polskich doświadczeń modelach kultury, a najważniejsze okazywały się zagadnienia „tożsamościowo-integracyjne” [Budrewicz, Sobieraj 2015: 41]. W świetle wstępu i antologii „sprawa przełomu pozytywistycznego” – eksponowanego lub unieważnianego przez adwersarzy sporu, sygnowanego przez nich datami 1863, 1864, a nawet przesuwanego na rok 1866 czy 1857 – jawi się jako ważka i złożona, wielowątkowa, ożywiana pytaniami o polską wspólnotę, a zarazem uwikłana w bieżące okoliczności i personalne rozgrywki [zob. Wedemann 2012]. Ten drugi, bynajmniej nie mniej interesujący jej aspekt, dobrze odzwierciedla wątek kandydatury Chmielowskiego na stanowisko profesora uniwersyteckiej katedry czy spór Orzeszkowej z „Kurierem Warszawskim” o druk jej *Złotej nitki*.

Po lekturze tomu można bez wahania powiedzieć, że zgromadzone i doskonale skomentowane teksty krytyczne i publicystyczne są interesujące nie tylko pod względem tematycznym i problemowym, ale też jako świadectwo przemian XIX-wiecznego dyskursu krytycznego. Przypomnienie ich przez Budrewicza i Sobieraja będzie, mam nadzieję, okazją do zintensyfikowania badań nad zagadnieniami pozornie tylko dobrze znanymi i opisanymi. Na koniec trudno oprzeć się pokusie przytoczenia kilku fragmentów wypowiedzi ówczesnych uczestników dyskusji. Dają one bowiem wyobrażenie o temperaturze sporu, a ta bywała równie ważna, jak

2. Zadziwiająco mało interesowała ówczesnych komentatorów *Zarysu...* kwestia „rozprawy” Chmielowskiego z poezją, mająca przecież charakter aktu tożsamościowego. Sądy Chmielowskiego na ten temat przypominano niedawno w artykułach zamieszczonych w „Poznańskich Studiach Polonistycznych. Serii Literackiej” [2012; zob. też Budrewicz 2015].

przywoływane w nim argumenty. Mamy zresztą w antologii prawdziwe bogactwo możliwości, jeśli chodzi o typ argumentacji, retorykę wypowiedzi, strategie komponowania tekstu, mechanizmy autoprezentacji, operowanie ironią. Oto zapowiadane wyimki:

Jest ona [charakterystyka Kraszewskiego – U.K.] także prawdziwym (prawie klasycznym) wzorem sądu ciasnej dydaktyki o szerokim umyśle, który sobie drwić może z teoryjek i uśmiechnąć się litościwie z takich formulek. [Goraj 2015: 100]

Wspaniała logika, cudowny bigos myślowy, nieporównana giętkość w poskakiwaniu do ciągłych sprzeczności! [Brzoza 2015: 136]

Ponętą książki *Zarys literatury* było właśnie to, że spodziewano się od przyszłego profesora literatury polskiej w Warszawie, który dotąd czynił dysekcje na stole anatomicznym żywych czy umarłych pisarzy, ale zawsze tylko jako poszczególnych okazów – jakiegoś bardziej ogólnego poglądu [...]. [Dębicki 2015: 179]

Styl jego to suchy szkielet, na którym myśl się cienką i bezbarwną rozciąga tkanką. Mięśni się tam nie domacasz, ciepła krwi nie poczujesz, drgania nerwów nie dostrzeżesz. A szkielet to nadto nieprawidłowy, krytyki anatomicznej nie wytrzyma. [Waliszewski 2015: 208]

Cóż dodać? Pomysł antologii *W sprawie przełomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, przygotowanej przez Budrewicza i Sobieraja, uważam za znakomity i świetnie potwierdzający potrzebę powrotu do badań o charakterze dokumentalnym, fundamentalnym dla wiedzy o pozytywizmie, a także o XIX-wiecznych dylematach światopoglądowych, które wyznaczyły horyzont polskiej nowoczesności. Mam nadzieję, że przygotowany tom niebawem stanie się często ponawianą lekturą badaczy literatury i kultury polskiej XIX w., bo potrzebny jest dziś powrót

do źródeł. Może też znajdzie się edytor, który – zainspirowany tą książką – opracuje nigdy niewznawiany *Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu*?³

Bibliografia

- Brzoza Adam (2015), *Nieszlachetna broń*, w: Tadeusz Budrewicz, Tomasz Sobieraj, *W sprawie przelomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 119-142.
- Budrewicz Tadeusz (2015), *Gdakanie słowików. Oceny poezji postyczeniowej w syntezach historycznoliterackich*, w: *Historie literatury polskiej 1864-1914*, red. Urszula Kowalczuk, Łukasz Książyk, WUW, Warszawa, s. 117-133.
- Budrewicz Tadeusz i Sobieraj Tomasz (2015), *W sprawie przelomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, Wydawnictwo PTPN, Poznań.
- Chmielowski Piotr (1961), *Pisma krytycznoliterackie*, t. 1, oprac. Henryk Markiewicz, PIW, Warszawa.
- Dębicki Ludwik (2015), *Rozmaitości [„Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” przez Dra Piotra Chmielowskiego, Wilno, Wydawnictwo E. Orzeszkowej]*, w: Tadeusz Budrewicz, Tomasz Sobieraj, *W sprawie przelomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 176-191.
- Głowiński Michał (1997), *Konstelacja „Wyzwolenia”*, w: tegoż, *Ekspresja i empatia. Studia o młodopolskiej krytyce literackiej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, s. 306-368.
- Goraj Adam [Adam Breza] (2015), *Tendycyjność i krytyka. Słów kilka z powodu dzieła Dra P. Chmielowskiego pod tytułem „Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu”*, w: Tadeusz Budrewicz, Tomasz Sobieraj, *W sprawie przelomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 51-118.
- Krzewski Karol (1937), *Spór o walkę „młodych” ze „starymi”*, czyli mały przewodnik po pozytywizmie warszawskim, nakładem autora, Drukarnia Współczesna, Sp. z o.o., Warszawa.

3 Publikowane były tylko fragmenty książki Chmielowskiego w *Pismach krytycznoliterackich* [Chmielowski 1961].

- Krzewski Karol (1936), „Zarys literatury” P. Chmielowskiego o walce młodych ze starymi, w: *Prace historycznoliterackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, Druk W.L. Anczyca i Spółki, Kraków, s. 456-478.
- Markiewicz Henryk (1994), *Spór o przełom pozytywistyczny*, w: tegoż, *Literatura i historia*, Universitas, Kraków, s. 36-54.
- Plachecki Marian (2009), *Wojny domowe. Szkice z antropologii słowa publicznego w dobie zaborów (1800-1880)*, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa, s. 363-367.
- „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” (2012), t. 19 (39): *Poeci za bramą utopii*.
- Sobieraj Tomasz (2011), *Formacyjny charakter „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, „Świat Tekstów. Rocznik Słupski”, nr 9, s. 73-82.
- Sztachelska Jolanta (1999), *Piotr Chmielowski i legenda pozytywizmu*, w: *Piotr Chmielowski i Antoni Gustaw Bem: konferencja ogólnopolska w 150 rocznicę ich urodzin*, red. Zbigniew Przybyła, „Księgarnia Akademicka”, Częstochowa, s. 41-51.
- Warzenica-Zalewska Ewa (1978), *Przełom scjentyistyczny w publicystyce warszawskiego „obozu młodych” (Lata 1866-1876)*, Ossolineum, Wrocław.
- Wedemann Marek (2012), *Znikający punkt zwrotny. Piotra Chmielowskiego kłopoty z periodyzacją „najnowszej literatury polskiej”*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka”, t. 19 (39): *Poeci za bramą utopii*, s. 47-59.
- Waliszewski Karol (2015), *Kronika literacka (Kilka słów w obronie dzieła P. Chmielowskiego pt. „Zarys literatury z ostatnich lat 16-tu”)*, w: Tadeusz Budrewicz, Tomasz Sobieraj, *W sprawie przełomu pozytywistycznego. Spory krytyczne wokół „Zarysu literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu” Piotra Chmielowskiego*, Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 192-209.

Urszula Kowalczyk

The need to go back to basics

The article presents deliberations on the rules of problematisation of the dissertation, introducing critical texts collected in an anthology and a selection thereof. Attention has been paid to the arguments confirming the culture-forming impact of *Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu* by Piotr Chmielowski, the issues related to the Positivist breakthrough and the related changes in his worldview. Another discussed topic is the criteria and strategies in the 19th century polemics.

Keywords: breakthrough; dispute; criticism; Piotr Chmielowski.

Urszula Kowalczuk – historyk literatury polskiej; adiunkt w Zakładzie Literatury i Kultury Drugiej Połowy XIX Wieku Uniwersytetu Warszawskiego. Autorka książek: *Felicjan Faleński. Twórczość i obecność* (2002) oraz *Powinność i przygoda. Pisarze polscy drugiej połowy XIX wieku wobec kultury renesansu* (2011). Zainteresowania badawcze ostatniego czasu skoncentrowane na przemianach dyskursu krytycznoliterackiego i historycznoliterackiego w drugiej połowie XIX w., czego efektem jest między innymi redakcja naukowa monografii zbiorowych *Konstelacje Stanisława Brzozowskiego* (2012) i *Historie literatury polskiej 1864-1914* (2015).